

ARTEMİSİA A. CİNCİNİN BƏZİ NÖVLƏRİNİN BOTANİKİ VƏ FENOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Kəmalə Ərəstun qızı Sadiqova, Nuray Oktay qızı Qədirova,
Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyinin Dendrologiya İnstitutu
E-mail: qedirovanuray@gmail.com

Azərbaycanın zəngin və rəngarəng bitki örtüyündə 800-ə qədər dərman bitkisi formalaşmışdır. Azərbaycan florasına bioloji fəal maddələrlə zəngin bitkilər mənbəyi kimi baxmaq olar. Aydın-
dır ki, müalicəvi dərman preparatları hazırlamaq üçün ən mühüm xammal mənbəyi dərman bitkilə-
ridir. Müxtəlif xəstəlikləri müalicə etmək üçün bu bitkilərin əksəriyyəti qədim dövrlərdən çox səmə-
rəli bir vasitə kimi istifadə olunmuşdur [4]. Yovşan (*Artemisia* L.) - Asteraceae Dumort. (mürəkkəb-
çiçəklilər) fəsiləsinə aid olan birillik, ikiillik, çoxillik yarımkol və ot bitkisidir. Latınca *Artemisia* yu-
nan şahzadəsinin adından götürülmüşdür, sağlam deməkdir. Şimal yarımkürəsində, Avrasiyada,
Şimali və Cənubi Afrikada, Şimali Amerikada yayılmışdır. Dünyada 500 növü olan *Artemisia* L.
cinsinin Qafqazda 180, Azərbaycanda 42 növü vardır. Yabanı halda yol kənarlarında, çay və göl
sahillərində yayılmışdır [3]. Yovşanlar və onlardan alınan maddələr xalq və elmi təbabətdə müxtə-
lif xəstəliklərin müalicəsində istifadə olunur. Təqdim olunan məqalədə Abşeron ərazisində yovşan
cinsinə aid bəzi növlərin yayılması, botaniki təsviri, faydalı xüsusiyyətləri öyrənilmişdir.

Açar sözlər: *Artemisia* L., növ, efir yağı, absentin, tibbi əhəmiyyəti

GİRİŞ

Respublikamızın torpaq iqlim şəraitində, faydalı bitkilərin introduksiyası və aqrotexniki üsul-
larının bioloji əsaslarla öyrənilməsi aktuallığı ilə həmişə diqqət mərkəzindədir. Yovşan (*Artemisia*
L.) cinsi növləri ən qədim dərman bitkilərindəndir və dərman bitkiləri arasında özəl xüsusiyyətləri
ilə seçilir. Çox qədim zamanlardan yovşanlardan müxtəlif xəstəliklərin müalicəsində istifadə etmiş-
lər. O cümlədən, tərkibindəki acı maddələr mədə-bağırsaq, xüsusən mədəaltı vəzin funksiyasını sti-
mullaşdırır, mərkəzi sinir və qanyaradıcı sistemin fəaliyyətini artırır. Tərkibindəki hərərsəsalıcı və
öskürəkkəsici maddələr temperaturu müsbət olunan malyariya, qrip və kəskin respirator infeksiya-
ların profilaktika və müalicəsində istifadə edilir. Yovşan yerli və xarici xalq təbabətində müxtəlif
şəkildə istifadə olunur: belə ki, iştahacən və büzücü xüsusiyyətinə görə qastrit, mədə xorası, dizen-
teriya, revmatizm, anemiya, sarılıq, miqren, hipertoniya xəstəliyi, ağciyər vərəmi, ödem, yarasəğal-
dırıcı və s. zamanı istifadə edilir [1]. Məlumdur ki, şərabçılıqda, ədviyyatda istifadəyə yararlı, efir
yağlı, vitaminli növləri vardır [5, s. 18]. Qış aylarında qışlaqlarda yem ehtiyatı kimi yovşanların
əhəmiyyəti böyükdür. Belə ki, silosun hazırlanmasında istifadə olunur. Bəzi yovşan növlərindən
yastı, qıl, soxulcan qurdlarının törətdikləri xəstəliklərə qarşı dərman kimi istifadə olunan santonin
alınır. Səciyyəvi ətirli iyi, çox acı dadı vardır. Otaq şəraitində ən çox yun xalçalara zərər verən gü-
vəyə qarşı mübarizə məqsədi ilə istifadə olunur. Odur ki, Azərbaycan florasında dərman əhəmiyyət-
li, efir yağları ilə zəngin olan yovşan (*Artemisia* L.) cinsinə aid növlərin çoxillik, dekorativ, ədviy-
yə, dərman və efir yağlı xüsusiyyətlərini nəzərə alsaq, onun Abşeronun bəzi ərazilərinin yaşıllaşdı-
rılmasında uzun illərdən bəri Azərbaycan florasında dərman əhəmiyyətli, efir yağları ilə zəngin olan
yovşan (*Artemisia* L.) cinsinə aid növlərin çoxillik, dekorativ, ədviyyə, dərman və efir yağlı xüs-
siyyətlərini nəzərə alsaq, onun Abşeronun bəzi ərazilərinin yaşıllaşdırılmasında, park və bağlarda,
qarıışıq əkinlərdə dekorativ kol kimi istifadəsi məqsədəuyğundur.

Yovşan (*Artemisia* L.) cinsinin bəzi növlərinin yayılma əraziləri, botaniki təsviri, faydalı xüs-
siyyətlərinin araşdırılması tədqiqatın əsas məqsədidir.

MATERIAL VƏ METODLAR

Tədqiqat Dendrologiya İnstitutunun eksperimental sahəsində Yovşan (*Artemisia* L.) cinsinin bəzi növləri = Acı yovşan (*Artemisia absinthium* L.), Araz yovşanı (*Artemisia araxina* Takht.), Ətirli yovşan (*Artemisia fragrans* Willd.), yovşanı (*Artemisia maritima* L.), Müalicəvi yovşan (*Artemisia abrotanum* L.), Tərxun (*Artemisia dracunculus* L.) üzərində aparılmışdır. Aparığımız tədqiqatda cinsin adları çəkilən növlərinin taksonomik tərkibi A.Enqler-Prantl və 2016-ildə qəbul edilmiş APG IV (Angiosperm Phylogeny Group IV) sistemlərinə istinad edilmişdir [4]. Elmi tədqiqat işinin yerinə yetirilməsində müxtəlif metodlardan istifadə olunmuşdur [6]. Növün tərkibindəki maddələr ədəbiyyat məlumatlarının əsasında qeyd alınmışdır.

NƏTİCƏLƏR VƏ ONLARIN MÜZAKİRƏSİ

Azərbaycan florasında yayılmış, yem və efir yağlı dərman bitkiləri kimi tanınan, olduqca polimort Yovşan (*Artemisia* L.) cinsi növlərinin Dendrologiya İnstitutunun dərman bitkiləri kolleksiyasında xüsusi yeri var. Cinsə aid olan növlər mülayim nəmli və neytral reaksiyalı zəngin torpaqlara üstünlük verir, quraqlığa və soyuğa davamlıdır. Çoxillik ot bitkisi olub, 2-m-ə qədər artır. Bitkinin xammalı yarpaqları və çiçəkləridir. Yarpaqların yığılması üçün əlverişli müddət çiçəkləməyə qədər olan vaxtdır. Yovşan özünəməxsus kəskin aromat iyli və acı-ədviiyyətlidir. Yovşanın xüsusi iynin olması tərkibindəki efir yağı və müxtəlif kimyəvi maddələrə görədir. Əsas komponenti absentindir [3].

Acı yovşan- (*Artemisia absinthium* L.) hündürlüyü 30-120 sm-ə çatan, mil köklü, zoğu gümüşü, keçəli tükçüklü yarımkoldur. Avropa, Orta Asiya, Şimali Afrika, Cənubi Qafqaz, Qazaxıstan və Ukrayna çöl və səhralarında yayılmışdır. Gövdəsi düz, yuxarı hissələri budaqlanandır. Yarpaqları xəttvari-uzunsov, lələkvaridir. Səbətləri şarşəkilli, diametri 2,5-3,5 mm, ensiz süpürgəvari çiçək qrupunda yerləşir. İyun-iyul aylarında çiçəkləyir, meyvələri isə avqust-sentyabr aylarında yetişir. Çiçəkləri sarı rəngdə olur. Meyvələri qonurtəhər rənglidir. Toxumla çoxalır. Quraqlığa və şaxtaya davamlıdır.

Araz yovşanı- (*Artemisia araxina* Takht.) hündürlüyü 50-80 sm-ə çatan kol bitkisidir. Azərbaycanda Naxçıvan MR-də rast gəlinir. Gövdəsi nazik olur. Aşağı yarpaqları 4-8 sm-dən az olmayıb, uc pulcuqları 4-12 mm-ə çatır. Səbəti oturaq, dar silindrşəkilli olub, uzunluğu 4,5 mm-ə çatır. Sentyabr ayında çiçəkləyir, toxumları oktyabr- noyabr ayında yetişir. Bitki torpağa tələbkər olmayıb, quraqlığa davamlıdır.

Ətirli yovşan - (*Artemisia fragrans* Willd.) hündürlüyü 25 (30-45) sm-ə çatan, bozumentul və ya açıq-bənövşəyi rəngdə çoxillik kol bitkisidir. Qafqazda orta dağ qurşaqlarında təbii halda yayılmışdır. Gövdəsi dik, oduncaqlı olub, qalınlığı 0,5-1 sm-dir. Yarpaqları ikili, üçər lələkvari-parçalanmış, uc hissələri uzunsov, aşağıdan dəyirmi sapvari hissəciklidir. Səbətləri yumurtavari kürəkşəkilli, bozumentul-bənövşəyi tükü olub, uzunluğu 2 mm, eni 1,5 mm-dir. Sentyabr ayında çiçəkləyir, oktyabr-dekabr aylarında isə meyvə verir. Torpağa az tələbkərdir. Quraqlığa və qışadavamlıdır.

Dəniz yovşanı- (*Artemisia maritima* L.) hündürlüyü 20-100 sm olan, ağ tükçüklü yarımkoldur. Qara, Azov, Baltik dənizlərinin sahillərində bitir. Gövdələri çoxsaylı olub, yuxarı qalxan hissəsi budaqlıdır. Yarpaqları növbəli, lələkvari bölünmüş, ensiz, hər iki tərəfdən ağ tükçüklüdür. Çiçəkləri uzunluğu 1-2 mm, boruvari, qırmızımtıl və ya sarımtıl, xırda, ellipsvaridir. Səbətləri 2-5 mm uzunluqda, sallaq, budaqların uçlarında yerləşir. Sentyabr ayında çiçəkləyir, meyvələri isə oktyabr ayında yetişir. Quru, şoran, yarımsəhra zonalarında təbii çöküntüləri olan yerlərdə bitir. Quraqlığa və qışadavamlıdır.

Müalicəvi yovşan- (*Artemisia abrotanum* L.) hündürlüyü 60-150 sm-ə qalxan, xoş limon ətirli çoxillik yarımkol bitkisidir. Cənub-Şərqi Avropada, Kiçik və Orta Asiyada, Qafqazda və İranda çayların sahillərində, çəmənlərdə, yüngül məhsuldar torpaqlarda yayılmışdır. Yarpaqları növbəli düzlümlüdür, mavi-yaşıl rənglidir. Sentyabr-oktyabr aylarında çiçəkləyir. Çiçəkləri sarı rəngli olur.

Səbətlərdə gövdənin ucunda və budaqlarında yığılaraq şaxələnmiş süpürgəvari çiçək qrupu əmələ gətirir. Meyvələri noyabr-dekabr aylarında yetişir.

Tərxun- *Artemisia dracunculus* L hündürlüyü 40-150 sm çoxillik ot bitkidir. Yerüstü hissəsi kola bənzəyir. Şərqi Avropa, Mərkəzi Asiya, Monqolustan, Çin, Pakistan və Hindistanda yabanı halda bitir. Şimali Amerika və Mərkəzi Meksikada, Kanada və Alyaskanın subarktik bölgələrinə qədər ərazilərdə yayılmışdır. Gövdələri düz dayanan, tək və ya bir neçə ədəd, budaqları az budaqlanıdır. Yarpaqları bütöv, uzunsov, xətvəri-neştərvəri və ya xətvəridir, uzunluğu 1,5–8 sm, eni 1-10mm-ə çatır. Səbətləri çoxsaylı, şarşəkilli, sallaq, eni 2,5-4mm-dir. Şərqi Avropa, Mərkəzi Asiya, Monqolustan, Çin, Pakistan və Hindistanda yabanı halda bitir. Şimali Amerika və Mərkəzi Meksikada, Kanada və Alyaskanın subarktik bölgələrinə qədər ərazilərdə yayılmışdır. İyun-avqust ayında çiçək açır, kütləvi çiçəkləməsi iyulun ortalarında baş verir. Çiçəkləri açıq-sarımtıl rəngli, mürəkkəb səbətlərdə toplanmış süpürgədir. Toxumları sentyabr-oktyabr aylarında yetişir. Toxumu qəhvəyi rəngli, hamar və çox kiçik olur. Toxum, kök əmzikləri, şlamlar və kolun bölünməsi yolu ilə yayılır. Quraqlığa və qısa davamlı, 30°C şaxtaya dözümlüdür. Işıq sevəndir. Nəmişliyi sevmir. Günəşli, məhsuldar, humuslu, əhəngli torpaqlarda daha yaxşı inkişaf edir.

Tədqiq olunan növlər üzərində vegetasiyanın müxtəlif fazalarında fenoloji müşahidələr aparılmış və alınan göstəricilər 1 saylı cədvəldə öz əksini tapmışdır.

Cədvəl 1.

Tədqiq olunan növlərlərin vegetasiyanın müxtəlif vaxtlarında inkişaf fazaları

Növ	Qönçələmə	Çiçəkləməsi	Toxumun yetişməsi
<i>Artemisia absinthium</i> L.	may	İyun-iyul	avqust-sentyabr
<i>Artemisia fragrans</i> Willd.	avqust	sentyabr	oktyabr-noyabr
<i>Artemisia maritima</i> L.	avqust	sentyabr	oktyabr
<i>Artemisia abrotanum</i> L.	avqust	sentyabr-oktyabr	noyabr-dekabr
<i>Artemisia dracunculus</i> L.	iyun	İyun-avqust	sentyabr-oktyabr

YEKUN NƏTİCƏ

Azərbaycan florasında dərman əhəmiyyətli, efir yağları ilə zəngin olan yovşan (*Artemisia* L.) cinsinə aid növlərin çoxillik, dekorativ, ədviyyə, dərman və efir yağlı xüsusiyyətlərini nəzərə alsaq, onun Abşeronun bəzi ərazilərinin yaşıllaşdırılmasında, park və bağlarda, qarışıq əkinlərdə dekorativ kol kimi istifadə olunması məqsədəuyğundur. Yuxarıda adı çəkilən yovşan növlərindən Acı yovşan- *Artemisia absinthium* L. yem bitkisi kimi, Tərxun- *Artemisia dracunculus* L. tərəvəz kimi geniş istifadə Tərxun- *Artemisia dracunculus* L. istifadəsi məqsədyönlüdür.

ƏDƏBİYYAT

1. İbadullayeva, S. Dərman bitkiləri / S.İbadullayeva, R.Ələkbərov – Bakı: “Təhsil” Elm nəşriyyatı, – 2023. – 67 s.
2. Humbətov, H.S. Yağlı və efir yağlı bitkilər / H.S.Humbətov, V.V.Bəşirov, V.R.Moumayev – Bakı: “Elm və təhsil” nəşriyyatı, – 2016. – 4 s.
3. Məmmədov, T.S. Azərbaycan dendroflorası / T.S.Məmmədov. – Bakı: “Səda” nəşriyyatı, – 2015. – 181 s.
4. Məmmədov, T. ”Abşeron florasının taksonomik spektri” / T.Məmmədov, Ə.İbrahimov, F.Nəbiyeva – Bakı: Azərnəşr, – 2021. – 200 s.
5. Алескерова, А.Н. Эфирные масла некоторых видов рода *Artemisia*. // Материалы Международного симпозиума «Нетрадиционное растениеводство, эниология, экология и здоровье» 2001, – Симферополь: Алушта, – 2001, – с. 671-677.
6. Серебряков, И.Г. Сравнительный анализ некоторых признаков ритма сезонного развития растений различных ботанико-географических зон СССР / И.Г.Серебряков. – Бюлл. Моип Обн АН СССР, – 1964. – 5 с.
7. Методика фенологических наблюдений в ботанический садах СССР / – Бюлл. Гл. ботаника Сада АН СССР, – 1979. – 5 с.

BOTANICAL AND PHENOLOGICAL CHARACTERISTICS OF SOME SPECIES OF THE GENUS *ARTEMISIA* A.

K.A. Sadygova, N.O. Gadirova

Up to 800 medicinal plants have been formed in the rich and colorful vegetation of Azerbaijan. The flora of Azerbaijan can be considered as a source of plants rich in biologically active substances. It is clear that medicinal plants are the most important source of raw materials for preparing medicinal preparations. Most of these plants have been used as a very effective tool to treat various diseases since ancient times [4]. Wormwood (*Artemisia* L.) is an annual, biennial, perennial semi-shrub and herbaceous plant belonging to the family of *Asteraceae* Dumort. The Latin *Artemisia* is derived from the name of the Greek princess, meaning healthy. It is common in the Northern Hemisphere, Eurasia, North and South Africa, and North America. The genus *Artemisia* L., which has 500 species in the world, has 180 species in the Caucasus and 42 species in Azerbaijan. In the wild, it is spread on roadsides, river and lake shores [3]. Wormwood and substances obtained from them are used in the treatment of various diseases in folk and scientific medicine. In the presented article, the distribution, botanical description, and useful properties of some species belonging to the *Artemisia* A. genus in the Absheron region were studied.

Keywords: *Artemisia* L., species, essential oil, absinthe, medical importance

БОТАНИЧЕСКИЕ И ФЕНОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ НЕКОТОРЫХ ВИДОВ ПОЛЫНИ ГОРЬКОЙ

К.А. Садигова, Н.О. Гадирова

Азербайджан сформировал до 800 лекарственных растений в богатой и красочной растительности. Азербайджанская флора может выглядеть как источник биологически активных веществ. Ясно, что лекарственные растения являются наиболее важным источником сырья для приготовления терапевтических препаратов. Для лечения различных заболеваний большинство из этих растений использовались в качестве очень эффективного инструмента, в древние времена [4]. Полынь горькая (*Artemisia* L.) - *Asteraceae* Dumort. (Сложноцветные) - это однолетние, двухлетние и многолетние травянистые растения и кустарники. На латинском название полыни произошло от имени греческой принцессы, и означает здоровье. Распространено в северном полушарии, в Евразии, в Северной и Южной Африке, в Северной Америке. *Artemisia* L. насчитывает 42 вида в Азербайджане, 180 на Кавказе и 500 видов в мире. В дикой природе распространяется по обочине дорог, рек и озер [3]. Растения и вещества, полученные от них, используются при лечении различных заболеваний в общественной и научной медицине. В представленной статье говорится о распространении некоторых видов полыни на Апшероне, об их ботаническом описании и полезных функциях.

Ключевые слова: *Artemisia* L., виды, эфирное масло, абсентин, медицинское значение